

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЕНЕТИЧНО МОДИФІКОВАНИХ ОРГАНІЗМІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

SPECIFIC NATURE OF LEGAL REGULATION OF THE USE OF GENETICALLY MODIFIED ORGANISMS IN AGRICULTURE

Пачколіна В.А., студентка IV курсу 7 факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Майор Ю.В., студентка IV курсу 4 факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Селівьорова М.Р., студентка IV курсу 4 факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто питання щодо особливостей правового регулювання використання генетично модифікованих організмів у сільському господарстві України. Ця проблема має важливе значення для пізнання та наукового дискурсу, адже дозволяє встановити всі обставини, які зумовлюють допустимість або неприпустимість використання ГМО у сільському господарстві на теренах нашої держави. Перелічено правові підстави регулювання діяльності щодо використання ГМО в аграрному виробництві. Виокремлено принципи, на яких базується законодавство та державна політика щодо генетично модифікованих організмів. Наведено нормативну базу функціонування ГМО у сільському господарстві України. За офіційними даними в Україні не вирощуються сільськогосподарські культури із вмістом ГМО, оскільки генетично модифіковані культури не зареєстровані на законодавчому рівні, їх ввезення в Україну та культивування є нелегальними, однак, за інформацією бізнес-інсайдерів, сільське господарство України не є вільним від ГМО. Такі організми потрапляють до харчових продуктів головним чином із сільськогосподарської сировини, що імпортується в нашу державу, та з генетично модифікованих культур, вирощених в Україні. Окреслено механізм процесуального оформлення залучення ГМО до досліджень і комерційного виробництва сільськогосподарської продукції. Обґрунтовано необхідність доповнення національного законодавства базовим набором принципів поведінки з ГМО у сфері вирощування сільськогосподарської продукції. Доведено, що в Україні та багатьох інших державах питання юридичної відповідальності за правопорушення у сфері виробництва або обігу продукції, що містить ГМО, є недостатньо врегульованими. Окрема увага приділена судовій практиці, пов'язаній із порушенням прав людини через ГМО.

Метою статті є аналіз правових форм (заборони, дозволи, обмеження) у контексті наукових розробок щодо регулювання використання та виробництва сільськогосподарської ГМО-продукції, а також захисту прав людини (споживачів) від загроз, викликаних її споживанням. Аналізуючи легальне визначення поняття «генетично модифіковані організми», можна дійти висновку про те, що застосування законодавцем перелічення методів, за допомогою яких відбувся процес перенесення генів, більш точно виражає змістову складову частину цього поняття, оскільки є ширшим порівняно зі звичними дефініціями.

Ключові слова: генетично модифіковані організми, ГМО, право на безпечне довкілля, наукові дослідження, правове регулювання.

The article considers the issue of peculiarities of regulating the use of genetically modified organisms in agriculture on the basis of the legislation of Ukraine. This problem is important for understanding and scientific discourse, because it allows us to establish all the circumstances that determine the admissibility or inadmissibility of the use of GMOs in agriculture in our country. The legal bases for regulating the use of GMOs in production are listed. The principles on which the legislation and state policy on genetically modified organisms are based are highlighted. The normative base of GMO functioning in agriculture of Ukraine is given. According to official data, GMO products are not grown in Ukraine, as genetically modified crops are not registered at the legislative level, their import to Ukraine and cultivation are illegal. However, according to business insiders, Ukraine's agriculture is not GMO-free. Such organisms are found in food products in Ukraine mainly from agricultural raw materials imported to Ukraine and from genetically modified crops grown in Ukraine. The mechanism of procedural registration of GMO involvement in research and commercial production of agricultural products is outlined. The need to supplement national legislation with a basic set of principles for the treatment of GMOs in the field of agricultural production is substantiated. It has been proven that in Ukraine and many other countries the issues of legal liability for offenses in the field of production or circulation of products containing GMOs are insufficiently regulated. Particular attention is paid to case law related to human rights violations through GMOs.

Based on the above, the purpose of the article is to analyze the legal forms (prohibitions, permits, restrictions) in the context of scientific developments to regulate the use and production of agricultural GMO products, as well as protection of human rights (consumers) from threats to its consumption. Analyzing the legal definition of "genetically modified organisms", we can conclude that the legislator uses the enumeration of methods by which the process of gene transfer took place, because it more accurately expresses the semantic component of this concept, as it is broader than usual definitions.

Key words: genetically modified organisms, GMO, right to a safe environment, scientific research, legal regulation.

Як і будь-яка складна суспільна проблема, питання про використання технологій генної інженерії для виробництва сільськогосподарської продукції є досить неоднозначним. В експертному співтоваристві й у засобах масової інформації його розглядають із принципово різних позицій.

Відповідно до відомостей ВООЗ «генетично модифіковані організми (ГМО) – це організми (тобто рослини, тварини або мікроорганізми), генетичний матеріал (ДНК) яких був змінений, причому такі зміни розглядаються як неможливі у природі внаслідок розмноження або природної рекомбінації». У доповідях організації висловлюється також думка про те, що створення генетично модифікованих організмів відкриває потенційні можливості для розширення сільськогосподарського виробництва та підвищення рівня поживності продуктів, що може без-

посередньо сприяти поліпшенню стану здоров'я людей і розвитку економіки. Також можливий позитивний ефект у вигляді скорочення використання хімічних речовин у сільському господарстві, підвищення доходів фермерів, стійкості врожаїв і продовольчої безпеки, особливо у країнах, які розвиваються. Суперечливі висновки щодо таких позитивних результатів іноді відображають відмінності у рівні розвитку регіонів. У доповіді також висловлюється думка про те, що використання ГМО для створення нових харчових продуктів може бути пов'язане з потенційними ризиками для здоров'я людей і довкілля [1, с. 2]. Отже, сферу застосування біотехнології ГМО та ГМ-продукції законодавство різних країн регулює неоднорідно.

Якщо аналізувати перспективи використання досягнень генної інженерії у сільському господарстві з погляду

виконання завдання щодо забезпечення продовольчої безпеки України, то технології ГМО – це велике наукове відкриття, яке дозволяє збільшити врожайність сільськогосподарських культур, проте з позицій забезпечення екологічної безпеки корисність технологій генної інженерії викликає питання, оскільки у співтоваристві вчених-біологів є стійка думка про небезпеку ГМО для стану навколишнього середовища, а серед медиків домінує висновок про шкоду ГМО для здоров'я людей. Противники ГМО стверджують, що ігнорувати закони еволюції та генетики шляхом вторгнення у генетичну програму рослин або тварин дуже небезпечно, особливо якщо це викликано короткостроковими фінансовими інтересами великого бізнесу. Подібні втручання можуть тягнути за собою низку негативних ефектів: появу так званих супербур'янів (стійких до традиційних засобів боротьби з ними), формування великих популяцій шкідливих для сільськогосподарських насаджень комах; забруднення ґрунтів і безповоротну втрату традиційних сортів важливих сільськогосподарських культур, а також зростання хімічного забруднення навколишнього середовища пестицидами [2, с. 22].

Вчені також вказують на складність об'єктивної оцінки досягнень генної інженерії, оскільки ця молода інноваційна галузь ще не досягла належного рівня розвитку та визнання всіма країнами світу, а тому генні експерименти, що проводяться, є потенційною загрозою екологічній безпеці, проте деякі експерти звертають увагу на те, що всі офіційно зареєстровані випадки заподіяння шкоди здоров'ю людини або природі сталися не через використання досягнень генної інженерії як такої, а тому, що конкретні компанії-виробники сільськогосподарської генетично модифікованої продукції неправильно застосували відповідну технологію.

Якщо говорити про юридичне наукове середовище, то його представники схильні дотримуватися думки про те, що регулювання використання технологій генної інженерії треба розглядати у контексті пошуку балансу приватних і публічних інтересів, метою якого є досягнення компромісу, а не загальної заборони всіх технологій генної інженерії. На жаль, юристи не можуть брати участь у більшості наукових дискусій, оскільки не володіють необхідною компетенцією у вирішенні медичних, сільськогосподарських, біологічних та інших питань. Завдання правової науки полягає зовсім в іншому – надати рішенням зі згаданих питань про використання ГМО правової форми [3, с. 2].

В Україні правове регулювання використання генетично модифікованих організмів у сільському господарстві базується на Конституції України, міжнародних договорах, Законі України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» (далі – Закон) та інших нормативно-правових актах. У ст. 50 Конституції України зазначено: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення» [4]. У згаданому Законі вказується, що генетично модифіковані організми, які використовуються у відкритій системі, повинні відповідати вимогам біологічної та генетичної безпеки за умови дотримання передбаченої технології використання. Водночас Закон забороняє вивільнення у навколишнє природне середовище ГМО до їх державної реєстрації, крім проведення державних випробувань [5]. Відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» у разі звернення фізичної особи (фізичних осіб) про порушення, що спричинило шкоду їй (їхнім) правам, законним інтересам, життя чи здоров'ю, навколишньому природному середовищу чи безпеці держави, з додаванням документів чи

їх копій, які підтверджують такі порушення (за наявності) посадові особи Відділу можуть здійснити позаплановий захід державного нагляду (контролю) [6].

4 серпня 2021 р. на засіданні Уряду схвалено євроінтеграційний законопроект, який передбачає посилення державного контролю за використанням ГМО й обігом ГМ-продукції, а також законопроект, котрим передбачено посилення відповідальності за порушення у сфері поводження з ГМО та створення більш ефективних превентивних механізмів запобігання таким правопорушенням. Таким чином, перед спеціалістами з оцінки ризиків стоїть складне завдання, яке вимагає обов'язкового рішення: дати кількісну оцінку і прояснити чинники невизначеності, що впливають із проталин у наукових знаннях, які, відповідно, лежать в основі нормативно-правових документів [7].

Варто сказати, що є й такі держави, які законодавчо забороняють повністю оборот ГМО або вводять мораторій на нього. Зокрема, ГМО повністю під заборону в Алжирі, Саудівській Аравії, Перу, Еквадорі, Венесуелі, деяких округах США.

Систему державного регулювання використання ГМО у виробництві сільськогосподарської та харчової продукції та біолого-генетичної безпеки в Україні не можна вважати досконалою. Відповідно до ст. 13 Закону обов'язковою умовою використання ГМО у відкритій системі є наявність методів і методик їх ідентифікації. П'ятий розділ цього нормативно-правового акта регулює процеси використання, транспортування, зберігання й утилізації генетично модифікованих організмів.

У сучасному світі склалися два принципово різні підходи до правового регулювання питань, пов'язаних із використанням ГМО. Перший базується на концепції суттєвої еквівалентності. Це означає, що продукти з генетично модифікованими елементами є такими ж безпечними, як і звичайні, вирощені за традиційними технологіями, якщо їхні основні токсикологічні та поживні компоненти можна порівняти з елементами традиційних продуктів харчування, а також за умови, що сама по собі генетична модифікація була безпечною, технологія впроваджувалася відповідно до правил, розроблених науковим співтовариством. Цей принцип широко використовується як національними, так і міжнародними установами – Агентством харчового контролю Канади, Міністерством охорони здоров'я і благополуччя населення Японії, Управлінням із санітарного нагляду за якістю харчових продуктів і медикаментів США, а також ФАО, ВООЗ та ОЕСР [8, с. 163]. Ці країни підтверджують національні закони, виходячи з науково підтвердженої інформації щодо шкідливих наслідків ГМО. Об'єкт їх регулювання – продукт, а не процес його виробництва (на маркуванні спосіб виробництва не вказується).

Внаслідок відсутності точних наукових даних про шкідливі наслідки ГМО на противагу принципу суттєвої еквівалентності сформувався принцип прийняття запобіжних заходів, який розвинувся у більшості країн Європи. Вперше його було визначено у принципі 15 Декларації з навколишнього середовища і розвитку, прийнятої країнами-учасницями Конференції ООН у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро [9, с. 5]. «Принцип обережності повинен бути широко застосовано країнами відповідно до їх можливостями. Недолік абсолютної наукової обґрунтованості не повинен бути причиною затримки дій щодо запобігання можливих ризиків і незворотної деградації. Принцип обережності належить до тих принципів міжнародного права навколишнього середовища, які знаходять у світі все більшу підтримку. Він є більш розвинутою формою принципу вжиття заходів попередження, що залишається спільною основою у справі охорони природи».

Саме ймовірність екологічної шкоди, коли бездіяльність може мати серйозні наслідки, зумовлює актуальність принципу обережності. Що стосується його норматив-

ного змісту, то він формується на основі численних міжнародних актів як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру та має такі невід'ємні елементи, як необхідність врахування реальних і потенційних загроз, що можуть призвести до екологічних збитків, і наявність зв'язку між загрозою і можливістю серйозних і незворотних порушень екосистеми. Наукова невизначеність не може бути єдиною причиною того, щоб заходи запобігання погіршення стану навколишнього середовища були відкладені [10, с. 67].

У науковій літературі обґрунтовано необхідність доповнення національних законодавств базовим набором принципів поведінки з ГМО у сфері вирощування сільськогосподарської продукції. Серед них (поряд зі згадкою «класичного» принципу обережності) повинні бути такі: принцип пріоритету публічних інтересів у використанні ГМО, який передбачає пошук балансу економічних, екологічних і соціальних інтересів влади, бізнесу та суспільства, тобто означає не пріоритет одного з них, а баланс між ними; принцип раціонального використання й охорони сільськогосподарських угідь під час вирощування генетично модифікованої сільськогосподарської продукції рослинного походження; принцип екологічної безпеки й охорони навколишнього природного середовища та здоров'я людини; принцип належного контролю за використанням ГМО [11, с. 5].

Якщо говорити про механізми, закріплені у законодавстві щодо регулювання використання ГМО у сільському господарстві, то можна назвати такі. Наприклад, створення органів управління і ведення ними спеціальних реєстрів ГМО (використовуваних у сільському господарстві, медицині тощо) допомагає здійснювати ефективний контроль за використання технологій генетичної інженерії в аграрному секторі виробництва. Нині в Україні діє Директорат безпеки та якості харчової продукції, що є самостійним структурним підрозділом апарату Міністерства аграрної політики та продовольства України, що утворюється для виконання завдань, пов'язаних із забезпеченням формування державної політики у сфері безпеки й окремих показників якості харчових продуктів, ветеринарної медицини, здоров'я та благополуччя тварин, карантину, захисту рослин.

Також є чинним Порядок проведення державної ветеринарно-санітарної експертизи кормів, кормових добавок і ветеринарних препаратів, які містять генетично модифіковані організми. Він визначає умови та процедуру проведення такої експертизи з метою здійснення аналізу ризику для життя і здоров'я тварин під час їх державної реєстрації в Україні. Другий напрям регулювання використання ГМО – маркування товарів, котрі його містять [12]. Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» у ч. 2 ст. 6 проголошує, що за наявності у харчовому продукті генетично модифікованих організмів (ГМО), якщо їх частка перевищує 0,9% у будь-якому інгредієнті харчового продукту, який містить, складається або вироблений із генетично модифікованих організмів, маркування повинно включати позначку «з ГМО» [13].

Поміж інших заходів із правового регулювання відносин у сфері використання ГМО слід виділити заборони у деяких країнах Європи на вирощування ГМО-сортів сільськогосподарських рослин на земельних ділянках, які призначені для виробництва органічної (екологічно чистої) продукції або мають статус спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування. У зв'язку із цим прийняття спеціальних правил співіснування ГМО-сортів сільськогосподарських рослин із традиційними й органічними аграрними культурами є доцільним і в Україні. Окремого обговорення потребують питання про єдиний перелік видів ГМО, які не становлять загрози здоров'ю людини і навколишньому середовищу, а також про конкретні заходи державної підтримки досліджень

у сфері генної інженерії, науково-практичних розробок у галузі біологічної та генетичної безпеки у використанні ГМО у сільськогосподарських цілях. В українському законодавстві вже існує багато норм, що є цивільно-правовими стимулами у сфері використання ГМО, проте слід мати на увазі, що розширення числа продуктів, які містять генетично модифіковані організми у складі, на продовольчому ринку вимагає прийняття спеціальних законів або змін у чинні акти, що регулюють питання обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності постачальника за заподіяння внаслідок вживання продуктів із ГМО шкоди життю, здоров'ю або майну громадян. Їхні норми повинні закріпити правові, економічні й організаційні основи цього виду страхування, а також врегулювати правовий порядок відшкодування шкоди життю, здоров'ю або майну громадян.

Особливої уваги потребує розвиток інституту юридичної відповідальності у сфері порушення правил щодо ГМО. Її сьогодні в Україні та багатьох інших державах питання юридичної відповідальності за правопорушення у сфері виробництва або обігу продукції, що містить ГМО, є недостатньо врегульованими. Порушення вимог Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» і прийнятих на його основі нормативно-правових актів тягне за собою цивільну, адміністративну, дисциплінарну або кримінальну відповідальність згідно із законом (ст. 18 Закону). У Кодексі України про адміністративні правопорушення передбачена відповідальність за недотримання законодавства про племінну справу у тваринництві, однак практичні потреби виходять за межі цього складу правопорушення. Наприклад, ст. 90-1 КУпАП, яка регламентує відповідальність за невиконання правил і норм екологічної безпеки у процесі виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, ліквідації, захоронення мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій, прямо не згадує ГМО, проте містить у переліку схожі поняття [14]. У цьому сенсі цікавий досвід Китаю, у юридичній науці якого зараз обговорюється необхідність закріплення у спеціальному законі про поведінку із ГМО розділу, який встановлює відповідальність за низку адміністративних і кримінальних правопорушень, серед яких – незаконне дослідження й експериментування у сфері ГМО, незаконна оцінка, випуск і комерціалізація, незаконний імпорт або експорт, трансграничні переміщення продукції з використанням ГМО тощо [15, с. 341].

У світовій судовій практиці поступово накопичуються приклади неавтоматичного впливу ГМО на традиційні продукти. Так, у лютому 2011 р. суд федеральної землі Баварія визнав генетично модифікованою продукцію бджільництва баварського фермера, хоча він не використав ГМО для виробництва меду. Його бджоли «ненавмисно» запилювали ГМ-кукурудзу фірми «Монсанто», вирощувану в дослідницьких цілях [16, с. 5]. Також зростає кількість справ, пов'язаних зі зловживанням права з боку громадськості, представники якої бездоказово звинувачують виробників ГМО у заподіянні шкоди природі та здоров'ю людини. Так, у справі Юбер Карон та інші проти Франції Європейський суд з прав людини у рішенні від 29 червня 2010 р. вказав, що заявники усунули квіти з генетично модифікованих зернових на полях з метою перешкодження їх поширенню. Це здійснювалося у межах кампанії проти розведення ГМО на відкритих полях у зв'язку зі шкодою навколишньому середовищу і здоров'ю, що ймовірно заподіюється внаслідок вирощування таких культур. Заявники були засуджені до трьох місяців позбавлення волі з відстрочкою виконання і штрафу за пошкодження волі заподіяння шкоди майну іншої особи у складі групи. Вони не змогли роз'яснити, як безпосередньо зачіпалися їхні інтереси (здоров'я або особисте життя). Крім того,

ці ГМ-зернові не знаходилися поблизу їхніх помешкань, ферм або виноградників. Скарга була визнана ЄСПЛ неприйнятною [17, с. 5].

Таким чином, як і будь-яка складна технологія, ГМО має своїх прихильників і супротивників як у сфері науковому, так і в юридичному середовищі. Внаслідок цього в одних країнах світу ГМО повністю заборонені, в інших повністю або частково дозволені. Отже, вибудовується складний баланс інтересів підприємців у сфері сільського господарства, суспільства і держави. Під час прийняття того чи іншого правового рішення органи публічної влади керуються здебільшого доктринальними позиціями національних і міжнародних наукових шкіл у сфері біології та медицини, лобістської активності компаній-виробників ГМО, а також іншими політичними, економічними, культурними факторами.

Міжнародне право, яке регламентує реалізацію концепції сталого розвитку, передбачає пошук балансу і компромісу між приватними та суспільними економічними, екологічними, соціальними інтересами. Сьогодні немає однозначних відомостей ані про шкоду, ані про користь ГМО, що визнають обидві сторони дискусії. В Україні немає абсолютної заборони ГМО, а це означає відкритість держави до залучення новачій наукового прогресу для прискорення сільськогосподарського виробництва без

шкоди безпеці та здоров'ю людей. Захист прав людини у сфері ГМО, у свою чергу, передбачає забезпечення громадян інформацією, гарантування свободи слова і друку для відкритого обговорення питання про шкоду або користь ГМО, наявність обов'язкового маркування ГМО-продукції, а за необхідності – проведення референдуму про допустимість вільного продажу аграрної продукції, яка містить ГМО, на певній території.

Також слід не забувати про те, що існують компанії-виробники сільськогосподарської продукції з використанням технологій генної інженерії, проте нині тільки у дослідницьких цілях. Забороняти саму генну інженерію немає правових підстав, хоча дискусії біологів повинні бути продовжені. Для України в контексті цієї теми доцільною може стати ратифікація Картахенського протоколу про біобезпеку 2000 р. з метою виконання міжнародних зобов'язань щодо формування гнучкої й ефективної системи правового регулювання обігу генетично модифікованої продукції, як це визначено у Конвенції 1992 р. про охорону біологічного різноманіття [18; 19]. Це дозволить розвивати й удосконалювати правовий механізм виробництва сільськогосподарської продукції з використанням ГМО, у тому числі регламентувати питання державного контролю й експертизи якості продукції, її маркування, ліцензування, удосконалювати механізм відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційна записка ІНФОСАН № 4/2005. Біотехнологія : Всесвітня організація охорони здоров'я, 21 червня 2005 р. 5 с.
2. Анісімов О.П., Попова О.В. Правове регулювання використання ГМО в сільському господарстві: дискусійні питання. *Вісник Балтійського федерального університету ім. І. Канта. Серія: Гуманітарні та суспільні науки*. 2017. № 3. С. 21–29.
3. Food Safety: Risks and Uncertainties – creating integrated food systems and ensuring their meeting citizens' expectations : materials from First FAO / WHO / AU International Conference on food safety Addis Ababa, 12–13 February 2019. 3 p.
4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.09.2021).
5. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31 травня 2007 р. № 1103-V / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 35. Ст. 484. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text> (дата звернення: 25.09.2021).
6. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. Ст. 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text> (дата звернення: 25.09.2021).
7. Уряд пропонує посилити державний контроль у сфері поводження з ГМО. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-proponuye-posiliti-derzhavnij-kontrol-u-sferi-povodzhennya-z-gmo> (дата звернення: 25.09.2021).
8. Чуйко Н.А. Основные подходы к регулированию генетически модифицированных организмов в международной практике. *Сибирский юридический вестник*. 2011. № 1 (52). С. 160–165.
9. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию : принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию от 3–14 июня 1992 года : доклад конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среде, Стокгольм, 5–16 июня 1972 г. *Издание Организации Объединенных Наций*. 1992. С. 3–7. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення: 25.09.2021).
10. Соколова Н.А. Міжнародно-правові аспекти управління в сфері охорони навколишнього середовища : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2010. С. 468.
11. Менів О.І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні і ЄС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С. 20.
12. Порядок проведення державної ветеринарно-санітарної експертизи кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять генетично модифіковані організми : наказ / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0178-18#Text> (дата звернення: 25.09.2021).
13. Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України від 6 грудня 2018 р. № 2639-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 7. Ст. 41.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8074-10. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984 р. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 25.09.2021).
15. Yu W, Wang C. Agro-GMO Biosafety Legislation in China: Current Situation, Challenges, and Solutions. *Vermont Journal of Environmental Law*. 2012. Vol. 13. P. 876.
16. Antoine L. Vote on ending zero tolerance postponed. *Europolitics*. 2011. № 10. P. 6.
17. Information Note on the Court's case-law. *European Court of Human Rights*. 2010. № 132. P. 26.
18. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 11 вересня 2003 р. *Видання Організації Об'єднаних Націй*. 2003. P. 29. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/cartagena.pdf (дата звернення: 25.09.2021).
19. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 5 червня 1992 р. *Офіційний вісник України*. 2007 р. № 22. Ст. 932. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 25.09.2021).